

O‘QUVCHILAR TAFAKKURIDA TANQIDIY QARASHLARNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Eraliyeva Dilnoza Oybek qizi

Namangan viloyat pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘quvchilar tafakkurida tanqidiy qarashlarni shakllantirishning dolzarbligi, muammolari hamda ularni hal etish yo‘llari tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari, ta‘lim jarayonidagi ahamiyati va uni rivojlantirish metodlari haqida fikr yuritiladi. Amaliy tavsiyalar orqali o‘qituvchilarning metodik faoliyatini takomillashtirish hamda o‘quvchilarda mustaqil va ijodiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, tafakkur, kompetensiya, ta‘lim jarayoni, metodika, innovatsion texnologiyalar.*

Kirish

Bugungi globallashuv va axborot oqimi davrida ta‘lim tizimidan nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish talab etilmoqda. Chunki insoniyatning yangi bosqichga o‘tishi, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, axborotning ko‘pligi shaxsdan uni tanqidiy qabul qilishni, tahlil qilishni, saralashni va amaliyotda qo‘llay olishni talab etadi. O‘zbekiston Respublikasida ham ta‘lim sohasini modernizatsiya qilish, kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish bu jarayonni yanada dolzarb qiladi.

Asosiy qism

Tanqidiy fikrlash – bu insonning mavjud bilim va ma‘lumotlarni shubha ostiga olib, ularni mantiqiy, daliliy asosda qayta ko‘rib chiqish, tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish jarayonidir. Tanqidiy fikrlash quyidagi jihatlar bilan ahamiyatlidir:

1. O‘quvchini mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatadi.
2. Ijodkorlikni rivojlantiradi.
3. Dalillarga asoslangan fikr yuritish ko‘nikmasini shakllantiradi.
4. Ijtimoiy faollik va mas‘uliyatni oshiradi.
5. Axborot savodxonligini kuchaytiradi.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash shaxsning hayotiy kompetensiyalarini shakllantirishda asosiy o‘rin tutadi. Tanqidiy fikrlash shaxsning fikriy faoliyatini tahlil qilish, dalillarni baholash, muqobil yechimlarni solishtirish va xulosaga kelish jarayonida asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Hayotiy kompetensiyalar esa insonning kundalik hayotda to‘g‘ri qaror qabul qilishi, ijtimoiy muhitda faoliyat yuritishi, shaxsiy hamda kasbiy muvaffaqiyatga erishishi uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar tizimidir.

Bu ikki tushuncha o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tanqidiy fikrlash hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishda kognitiv asos vazifasini bajaradi. Masalan:

1. Muammo yechish kompetensiyasi – tanqidiy fikrlashsiz to‘liq shakllanishi mumkin emas, chunki har qanday muammo vaziyatini to‘g‘ri baholash, variantlarni ko‘rib chiqish va oqilona qarorga kelish jarayoni tahliliy va tanqidiy yondashuvni talab etadi.

2. Kommunikativ kompetensiya – tanqidiy fikrlovchi shaxs suhbatdoshining fikrini nafaqat tinglaydi, balki uni tahlil qiladi, asosli dalillar orqali o‘z pozitsiyasini himoya qila oladi. Bu esa muloqot madaniyatini yuksaltiradi.

3. Axborot bilan ishlash kompetensiyasi – bugungi globallashuv davrida inson turli manbalardan kelayotgan ma‘lumotni tahlil qilish, to‘g‘ri va noto‘g‘ri axborotni ajrata bilishi lozim. Bunda tanqidiy fikrlash axborot savodxonligining poydevori hisoblanadi.

4. Shaxsiy va ijtimoiy mas‘uliyat kompetensiyasi – inson o‘z xatti-harakatlari oqibatini oldindan ko‘ra olish, qaror qabul qilishda oqilona yondashish orqali jamiyatda mas‘uliyatli shaxs sifatida shakllanadi. Bu jarayonning markazida ham tanqidiy tahlil va oqilona fikrlash turadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nafaqat ta‘lim jarayonining, balki shaxsning umr bo‘yi o‘qish, o‘zini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvchanlik qobiliyatining ham asosi hisoblanadi. U hayotiy kompetensiyalarni mazmunan boyitadi, ularni samarali qo‘llash imkonini beradi va insonni mustaqil fikrlovchi, mas‘uliyatli, ijtimoiy faol shaxs sifatida kamol toptiradi. J. Dewey (1910) o‘zining “How We Think” asarida tanqidiy fikrlashni shaxsning muammoli vaziyatlarda oqilona xulosa chiqarishi, dalillarni tekshirishga asoslangan fikr yuritish jarayoni sifatida ta‘riflagan. Dewey ta‘kidlashicha, insonning ijtimoiy hayotga moslashuvi va qaror qabul qilishdagi muvaffaqiyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqidiy fikrlashga bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Ta‘lim konsepsiyasida (2019–2030) o‘quvchilarni tanqidiy, mustaqil va ijodiy fikrlashga o‘rgatish asosiy vazifa sifatida qayd etilgan. Bu esa zamonaviy ta‘limning bosh maqsadi – kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu yondashuv shaxsni faqat bilim oluvchi emas, balki bilimni qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi va yangi g‘oya yaratuvchi subyekt sifatida tarbiyalashni nazarda tutadi.

Tanqidiy fikrlashning ta‘lim siyosatida alohida ta‘kidlanishi bejiz emas. Chunki hozirgi globallashuv davrida shaxsdan nafaqat bilim, balki uni qo‘llash, axborotni saralash va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish kabi hayotiy kompetensiyalar talab qilinmoqda. Shu bois ta‘lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – o‘quvchining mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, turli qarashlarni solishtira olish kabi ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Konsepsiyada qayd etilgan ushbu vazifa, aslida, ta‘lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ya‘ni, o‘quvchi bilimni faqat yodlab oluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, amaliy hayotda qo‘llay oluvchi va ijodiy tarzda rivojlantiruvchi shaxsga aylanadi. Demak, O‘zbekiston ta‘lim siyosati tanqidiy fikrlashni shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarning shakllanishida hal qiluvchi omil sifatida e‘tirof etadi. Bu esa o‘quvchilarni zamonaviy jamiyatda raqobatbardosh, mas‘uliyatli va ijodkor shaxs sifatida voyaga yetkazishga xizmat qiladi.

O‘quvchilarning tanqidiy qarashlarini shakllantirishdagi muammolarni sistematik, ilmiy nuqtai nazardan batafsil tahlil qilib chiqamiz. Quyida har bir muammo uchun qisqacha ta’rif, qanday mexanizmlar orqali yomon ta’sir ko‘rsatishi, sinf va maktab darajasida qanday namoyon bo‘lishi hamda ushbu muammoni tadqiq qilish uchun mumkin bo‘lgan indikatorlar keltirilgan.

1. Imtixon va natijaga yo‘naltirilgan (reproduktiv) ta’lim madaniyati. Ta’lim jarayoni asosan yodlash va standart test natijalariga yo‘naltirilgan bo‘lib, fikrlash jarayonining rivojlanishiga kam e’tibor qaratiladi. O‘qituvchi va o‘quvchi resurslarini (vaqti, e’tibor) bilimni yodlashga yo‘naltiradi; ochiq savollar, muammoli vaziyatlar va tahliliy topshiriqlar kam qo‘llaniladi. Darslarda o‘qituvchi nutqi ustunligi, o‘quvchilarning qisqa javoblar, eslab qolishga asoslangan testlar ko‘p; kreativ yoki dalillarga asoslangan baholash kam. Standartlashtirilgan testlarga yuqori natija, lekin analitik topshiriqlarda past ko‘rsatkich; o‘qishni chuqur anglashni o‘lchaydigan instrumentlar bo‘yicha zaif natijalar.

2. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va pedagogik e’tiqodlari. O‘qituvchilarning tanqidiy fikrlash texnikalarini bilmasligi yoki ularni qo‘llashga qarshi pedagogik e’tiqodlari mavjudligi. O‘qituvchilar yangi yondashuvlarni qo‘llashdan chekinadi; dars rejaları va baholash amaliyoti o‘zgarmaydi. Dars rejaları va materiallarda ochiq muhokama, muammoli vaziyatlar, argumentlash o‘rin olmaydi; o‘qituvchilar treninglarda passiv qatnashadi yoki amaliyotda qo‘llamaydi.

Malaka oshirish kurslarida ishtirok sifati, dars kuzatuvlaridagi faoliyat tahlili (o‘qituvchi/ o‘quvchi nutq nisbati), o‘qituvchilarning o‘zini baholash anketalari.

3. Baholash tizimidagi cheklanishlar. Baholash tizimi faqat faktik bilimni yoki yakuniy natijani o‘lchaydi, o‘quvchining fikrlash jarayonini emas. Baholash mezonlari o‘quvchilarni riskli, noaniq yoki farqli fikrni ilgari surishdan tiyadi; o‘zaro munozara va dalillarni himoya qilishga rag‘bat yetishmaydi.

4. O‘quv materiallari va o‘quv dasturining kontent tomonlama cheklanishi. O‘quv materiallari mavzuni tanqidiy yondashuv bilan o‘rganishga mos emas, nazariy va faktlarga asoslangan. Matnlar va topshiriqlar kontekst va muammoli tahlil talab qilmaydi; misol va vaziyatlar markazlashtirilmagan, real dunyo masalalari bilan bog‘lanmagan.

5. Ijtimoiy-madaniy va oilaviy omillar. Oilaviy munosabatlar, madaniy an’analar va ijtimoiy muhit o‘quvchining so‘zlashuv va munozara madaniyatiga ta’sir qiladi. Ba’zi oilalarda va jamoalarda savol-so‘rash yoki ustozga qarshi fikr bildirish noto‘g‘ri deb qabul qilinadi; xatolikdan qo‘rquv bartaraf etilmaydi. O‘quvchilar ochiq fikr bildirishda uyatchanlik, bahs-munozara paytida passivlik; o‘qituvchidan mustaqil fikr kutmaslik.

6. Psixologik faktorlar: motivatsiya, o‘ziga ishonch va xavotir O‘quvchilarning ichki motivatsiyasi, o‘zini baholash va test-xavotiri tanqidiy fikrlashni cheklaydi. Xavotir va past o‘ziga ishonch o‘quvchining risk olishini va farqli fikr bildirishini cheklaydi; motivatsiya past bo‘lsa, chuqur tahlil qilishga intilish kamayadi. Bu esa dars faoliyatida uzoqroq fikr yuritishdan voz kechish, tez va soddalashtirilgan javoblarga murojaat qilishni yuzaga keltiradi.

7. Sinf xonalari va vaqt resurslari cheklanganligi. Katta sinflar, vaqt chegaralari va resurslar (kitob, laboratoriya, internet) o‘quvchilarga tanqidiy mashqlarni amalga oshirish imkonini kamaytiradi. Guruh ishlariga va muhokamalarga vaqt yo‘qligi, nazorat ostidagi faoliyat tashkil etilishi; alohida o‘tkaziladigan tadqiqot yoki seminarlar cheklangan. O‘qituvchi markazli darslar, kichik guruh muhokamalari kam; loyiha yoki tadqiqot ishlari cheklangan miqdorda.

8. Axborot muhitining salbiy ta’siri va raqamli savodxonlik yetishmasligi. Internetdagi katta hajmli va sifatdan shubhali ma’lumot tanqidiy tekshiruvni talab qiladi; o‘quvchilar axborotni aniqlash ko‘nikmasiga ega emas.

9. Til va muloqot cheklovlari. O‘qitish tillari, terminologiya yoki akademik tilni kam bilish tanqidiy argumentlash va fikrni strukturaviy ifodalashni qiyinlashtiradi. Til yetishmovchiligi o‘quvchining murakkab fikrlarni so‘zlash va yozishga to‘sqinlik qiladi; natijada ichki fikrlar yuzaga chiqmay qoladi.

Ushbu muammolar birgalikda o‘quvchilarning tanqidiy qarashlarini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun bir qator ilmiy-amaliy yo‘nalishlar belgilanishi lozim.

Xulosa

O‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ta’lim mazmuni, metodlari va muhitini yangilashni talab etadi. Avvalo, o‘quv dasturlarini faktlarni yodlashdan tahlil va xulosalashga yo‘naltirish zarur. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini kuchaytirish hamda baholash tizimida mustaqil fikrga alohida e’tibor berish muhimdir. Shuningdek, erkin muloqot muhitini yaratish, AKT vositalaridan foydalanish va hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar berish samarali natija beradi. Bu jarayonda oila va jamiyat hamkorligi ham muhim bo‘lib, o‘quvchilarning tanqidiy qarashlari shakllanishi uchun keng imkoniyat yaratadi.

O‘quvchilar tafakkurida tanqidiy qarashlarni shakllantirish bugungi ta’limning strategik vazifalaridan biri bo‘lib, uning samarali yo‘lga qo‘yilishi shaxsni mustaqil, erkin, dalillarga asoslangan fikrlashga tayyorlaydi. Tanqidiy qarashlar orqali o‘quvchi nafaqat o‘z bilimlarini mustahkamlaydi, balki jamiyatda faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanadi. Shu bois, muammolarni tizimli ravishda bartaraf etish va yechimlarni izchil amalga oshirish o‘z navbatida ta’lim sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi farmoni. – Toshkent, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti” to‘g‘risidagi qarori. – Toshkent, 2020.
3. Hasanboyeva, O., Yo‘ldosheva, D. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.

4. Ochilov, M. O‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
5. Ennis, R. H. Critical Thinking. – New York: Prentice Hall, 2011.
6. UNESCO. Fostering Critical and Creative Thinking in Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2018.